

A KÁRPÁT-MEDENCE 10. SZÁZADI HALOTTI SZEMFEDŐ-LELETEI KELET-EURÓPAI ANALÓGIÁIK ÉS KULTÚRANTROPOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSÜK TÜKRÉBEN

BALOGH BODOR TEKLA¹

*A tanulmány a Kárpát-medence 10. századi sírjaiból előkerült, halotti szemfedőként értelmezett fémleleteket mutatja be és elemzi. Csoportosítja, rendszerezi a tárgyakat formai jellemzőik alapján, továbbá megvizsgálja, milyen összefüggésben, milyen sírokból kerültek elő, mi jellemzi földrajzi elterjedésüket, valamint időrendjüket. A Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában elkülönített halotti szemfedők Kelet-Európában, elsősorban a Volga-Urál térség kora középkori hagyatékában bírnak közeli analógiákkal. A tárgyakat és a velük kapcsolatos hitvilági elképzeléseket a tanulmány a leletek klasszifikációjával, valamint a hasonló néprajzi és kultúrantropológiai példák segítségével közelíti meg, és ezek alapján vet fel új szempontokat a további kutatás számára.*²

KUTATÁSTÖRTÉNET

1871-ben Piliny-Leshegyen került elő az első olyan honfoglalás kori sír, amellyel kapcsolatban az ásató régész, báró Nyáry Jenő felvetette, hogy a temetés során halotti szemfedőt használhattak – igaz, később maga is másképp értelmezte a maradványokat.³ Dienes István 1958-ban tárta fel a Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart II. néven ismert temetőt, ahol a 10. számú sírban négyszögletes ezüstlemezeket fedezett fel az eltemetett szemgödreiben és szájníylásán, illetve valamiféle bőrlepel maradványait. A rítus nyomainak párhuzamát a finnugor nyelvű népek lakta térség középkori régészeti hagyatékában találta meg.⁴ Fodor István szintén az Urál nyugati előterében ismert régészeti műveltségek körében mutatta ki ezen temetkezési szokás párhuzamait, és további halotti szemfedővel rendelkező sírokat ismertetett.⁵

A 20. század végén felmerült a halotti szemfedők eredetének újragondolása. Elsőként Benkő Mihály volt az, aki megkérdőjelezte, hogy a maszkok és szemfedők megjelenése a honfoglalók hagyatékában uráli eredetű lenne és – bár régészeti elemzés nélkül –, de török nyelvű népek hatásának tulajdonította a jelenséget. A szokás előzményeit Belső- és Közép-Ázsia térségében kereste, véleménye szerint a halotti szemfedő szokása török nyelvű népek hatására terjedt el Nyugat-Szibériában és az Urál-vidék népei között, ahol a magyarok megismerkedtek vele és továbbvitték a Kárpát-medencébe.⁶ Makkay János szintén török eredetű szokásnak tartotta a halotti szemfedő használatát a honfoglalók körében.⁷ A kutatástörténetben 2013-ban, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett Ősi halotti maszkok című kiállítás járult hozzá a téma kutatásához, mely a szokás uráli eredete mellett hozott fel számos érvet és új leleteket.⁸

A MASZKOK FORMAI JELLEMZŐI

Az alapvetően a *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* című leletközlő sorozat köteteinek áttekintésére épült anyaggyűjtésem során 32 lelőhelyről származó 64 olyan honfoglalás kori

¹ PPKE BTK Régészettudományi Intézet MA/MSc 2. évfolyam (baloghbodork@gmail.com)

² A tanulmány a 2015-ben írt „A Kárpát-medence 10. századi halotti szemfedő-leletei őstörténeti és kultúrantropológiai szempontból” című szakdolgozatom, illetve a 2017-es OTDK dolgozatom kutatásait foglalja össze.

³ Nyáry Jenő: Pilini Leshegyen talált csontvázról. *Archaeologiai Értesítő* 7 (1873) 156.

⁴ Dienes István: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor kori eleméről. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 108.

⁵ Fodor István: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. *Folia Archaeologica* 24 (1972) 159–176.

⁶ Benkő Mihály: Halotti maszk és sírbolus. *Antik Tanulmányok* 34 (1987–1988), 169–200.

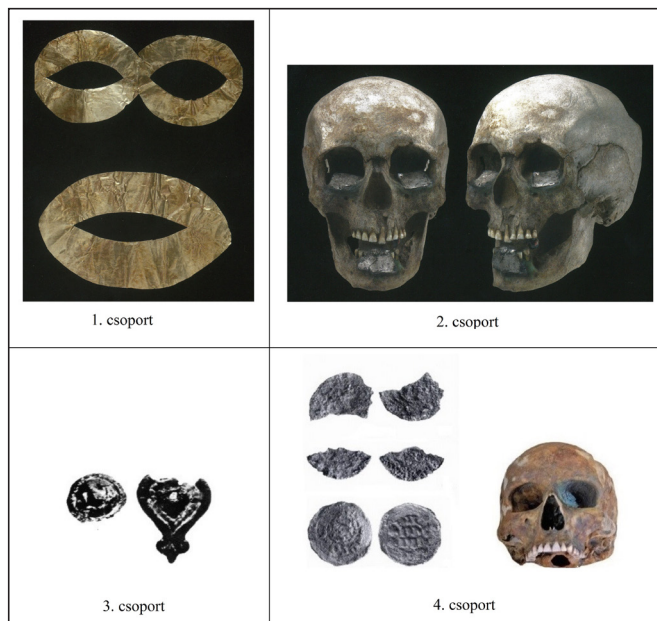
⁷ Makkay János: *Szarvasok, lovak, szemfedők, üstök és tálak. Indoírani (indoárja) sajátosságok a finnugor és a magyar régiségben, és keletkezésük kérdései* (Budapest: A szerző kiadása, 2007).

⁸ Fodor István: Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 17–30.

sírt kutattam fel a Kárpát-medencéből, amelyekből halotti szemfedő maradványai kerültek elő. A szemfedőként meghatározott, a koponyát borító halotti lepelre felvarrt, vagy csupán a koponya szemüregre és szájüregére helyezett fémleleteket formai jegyeik alapján négy csoportra osztottam.

Az első csoport egyetlen tagja, a Rakamaz-Strázsadomb A-val jelzett sírjából előkerült halotti szemfedő (1. kép).⁹ Az ilyen típusú halotti szemfedő a térségben egyelőre egyedülálló, azonban az Urál vidékén számos párhuzama ismert, elsősorban a 8–9. századra jellemző ún. félmaszkok között. Ezt a típust a néprajzban általában a karneváli maszkokhoz szokták hasonlítani, a szemüregen fekvő lemez nyolcas alakú, a szemek helyén ovális kivágással. A szájüregre helyezett lemez ovális alakú, szintén egy ovális kivágással. A második csoportba tartoznak az egyszerű, sokszor papírvékonyágú nemesfém lemezből kivágott, négyzet vagy téglalap alakú halotti szemfedők (1. kép).¹⁰ A leletek tanúsága szerint olyan tárgyakat is felhasználtak halotti szemfedőként, amelyek eredetileg nem ezzel a céllal készültek. A harmadik csoport olyan vereteket tartalmaz, amelyeket másodlagosan alkalmaztak ilyen módon a temetkezés során (1. kép).¹¹ A negyedik csoportba tartoznak azok a halotti szemfedők, melyek elemei között pénzérme is megjelenik (1. kép).¹² Három esetet sorolhatunk ebbe a csoportba. Két esetben, a Szeged-Csongrádi út lelőhelyen, az eltemetettek szeméire nemesfém lemezeket helyeztek, míg a szájüregükben pénz volt.¹³ Egy esetben pedig, Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír esetében az eltemetett szemüregében és a szájüregében is pénz volt. Az ásatók véleménye szerint is egyértelmű, hogy az itt talált pénzeket halotti szemfedőre felvarrt leletként kell értelmeznünk.¹⁴

Nem egyértelmű azonban az első két esetben, hogy a szájüregben talált pénzek valóban a halotti szemfedő részét képezték-e, vagy inkább halotti obulusokról van szó, amelyeket a szemüregben talált lemezek mellett alkalmaztak. Bár látszatra nem jelent nagy különbséget, hogy az érme szemfedőként vagy halotti obulusként került-e a sírba, a két szokás gondolati háttére lényegesen eltér. A halotti obulus adásának szokása az

1. kép: A szemfedőként meghatározott, a koponyát borító halotti lepelre felvarrt vagy csupán a koponya szemüregre és szájüregére helyezett fémleletek négy formai csoportja (1. csoport: Rakamaz-Strázsadomb A sír [Fodor István: Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013, 44. kép]; 2. csoport: Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart II. temető 10. sír [Fodor István: Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013, 42. kép]; 3. csoport: Szabadkígyós-Pálligeti tábla 8. sír [Bálint Csanád: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában. A Békés Megyei Múzeumok Közleménye (Békéscsaba) 1 (1971), 6. tábla 1–2]; 4. csoport: Kiskundorozsma-Hosszúhát halom 100. sír [Bende Livia-Lőrinczy Gábor-Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 8 (2002), 10. kép 2, 15, 16])

⁹ Fodor István: Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 44. kép.

¹⁰ Fodor István: Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 42. kép.

¹¹ Bálint Csanád: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1971), 6. tábla 1–2.

¹² Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002), 10. kép 2, 15, 16.

¹³ 1. és 36. sír; Kürti Béla: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság*. Ed.: Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika (Szeged, JATE Embertani Tanszék 1996), 59–60.

¹⁴ 100. sír; Bende Livia-Lőrinczy Gábor-Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine Landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002), 366–367.

antik időkre vezethető vissza. Az elhunyt nyelve alá helyezett pénzérme szolgált fizetségül Kharonnak, az alvilági révésznek, aki a Stüx folyón szállította át a halottakat, akik az átkelés után folytathatták túlvilági útjukat.¹⁵ A halotti obulusok helyzete a sírokban nagyon sokféle lehet: leggyakrabban a szájban fordul elő, de a koponyán és környékén, a mellén, a váz alatt, derékon, medencén, hason, lábaknál, lágyékon és a vállnál is megjelenhet. Gyakran előfordul az is, hogy az elhunyt jobb vagy bal kezében található a halotti obulusnak szánt érme.¹⁶ A kereszténység felvételével, a szigorú tiltásoknak köszönhetően eltűntek a sírokból a pogány temetkezési rítushoz tartozó elemek, egyedül a halotti obulus adásának szokása maradt meg, illetve terjedt el szélesebb körben.¹⁷ Elképzelhető, hogy a pénzek szemüregbe történő helyezése, a honfoglalás kor utáni időkben – halotti obulus adás céljából – esetleg a halotti szemfedő adásának immár keresztény gondolatú változatai voltak,¹⁸ noha a honfoglalás kori obulusadás szokásával kapcsolatban legutóbb Kovács László annak keleti, krími eredete mellett érvelt.¹⁹

A HALOTTI SZEMFEDŐK RÉGÉSZETI ELŐFORDULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A halotti szemfedőként értelmezhető maradványok nagy része, 77 százaléka férfi sírból került elő, és csak 18 százalék köthető női temetkezésekhez (a fennmaradó 5 százalék esetében nem lehetett meghatározni az elhunyt nemét). Sajnos elég magas azoknak a síroknak a száma, ahol az elhunyt életkorát nem lehetett megállapítani vagy nem történt ilyen jellegű elemzés. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy mindkét nem esetében használtak szemfedőket gyermeksírokban és felnőtteknél is. Az ismert leletek földrajzi elterjedése alapján a szokás a mai Magyarország keleti, északkeleti területén, illetve déli részén volt jellemző, a nyugati részen csak elszórtan fordul elő (2. kép).²⁰ A fent ismertetett négy csoport térképre vitele alapján nem rajzolódna ki jellegzetes használati régióik, a csoportok elemei keveredve jelentkeznek, általánosan elterjedt 10. századi szokásnak tarthatjuk.

Egyelőre sajnos nem áll rendelkezésre megfelelő információ ahhoz, hogy a 10. századon belül pontosabban is elhelyezzük a halotti szemfedős sírokat. Mindössze három sír tartalmazott olyan kísérőleletet, mely közelebbi keltezést tesz lehetővé: a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírból előkerült érmék a 10. század harmadik negyedére kelteznek a sírt, a Szeged-Csongrádi út lelőhely két sírjából előkerült érmék a 950-es évek utánra.²¹

¹⁵ Šeparović, Tomislav: Coin Finds of Emperor Constantine V Copronymus in southern Croatia. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century*. Ed.: Wołoszyn, Marcin (Krakow, Polish Academy of Arts and Sciences Institute of Archaeology University of Rzeszów 2009), 555.

¹⁶ Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a 10–11. századi Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jahrhundert im Karpatenbecken). *Studia Comitatus* (1975), 103–104.

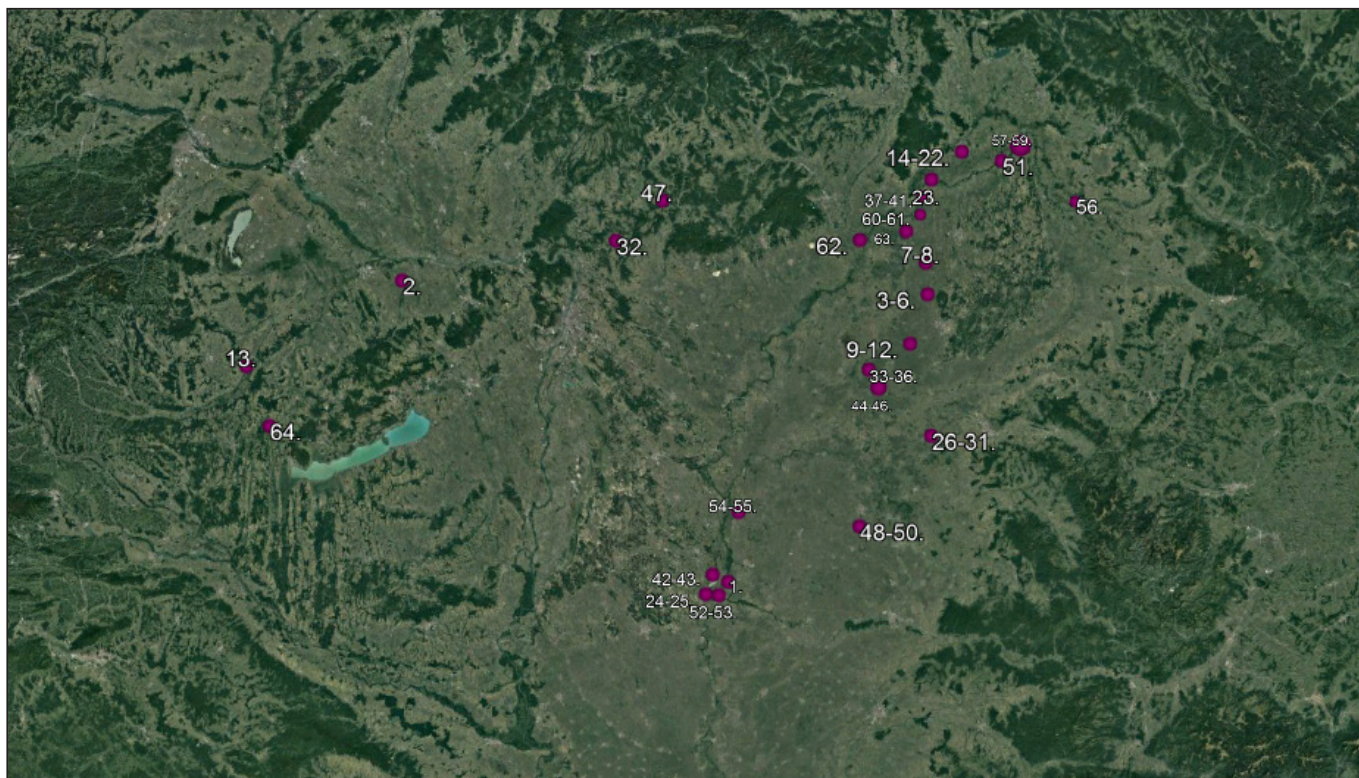
¹⁷ Kovács László: Fegyverek és pénzek. In: *Honfoglalás és régészet*, szerk.: Kovács László – Györffy György (Budapest, Balassi Kiadó 1994), 194.

¹⁸ Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993), 303.

¹⁹ Kovács László: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban (Münzen in keiner Zierat- oder Schmuckrolle in den landnahmezeitlichen Gräbern). In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére (Variante über die Geschichte. Studien zu Ehren von György Székely)*, szerk. Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14 (2004), 46.

²⁰ 1. Algyő-258. számú kútkörzet; 2. Bana-Ördögásta-hegy; 3–6. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Büdöskút, Hajdúböszörmény-Vid, Erdős-tanya; 7–8. Hajdúdorog-Gyulás, Hajdúdorog-Temetőhegy, 9–12. Hajdúszoboszló-Árkoshalom; 13. Ikervár-Virág utca; 14–22. Karos-Eperjesszőg; 23. Kenézlő-Fazekaszug; 24–25. Kiskundorozsma-Hosszúhát halom, Kiskundorozsma-Subasa; 26–31. Magyarhomorog-Kónyadomb; 32. Nógrádkövesd; 33–36. Püspökladány-Eperjesvölgy; 37–41. Rakamaz-Strázsadomb, Rakamaz-Túróczi-part (Gyepiföld); 42–43. Sándorfalva-Eperjes; 44–46. Sárrétudvari-Hízóföld; 47. Sósartyán-Hosszútető; 48–50. Szabadkigyós-Pál ligeti tábla, Szabadkigyós-Tangazdaság homokbányája; 51. Szabolcsveresmart-Szelérd-domb; 52–53. Szeged-Csongrádi út; 54–55. Szentés-Borbásföld; 56. Tarpa; 57–59. Tiszabездéd-Harangláb dűlő; 60–61. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart; 62. Tiszaszederkény-Vegyí kombinát; 63. Tiszavasvári-Aranykerti tábla; 64. Zalaszentgrót.

²¹ 100. számú sír; Bende Lívia–Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine Landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002), 366–367. 1. és 36. sír; Kürti Béla: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság*, szerk. Pálfi György – Farkas Gyula – Molnár Erika (Szeged, JATE Embertani Tanszék 1996), 60.

2. kép: A halotti szemfedő mellékletes honfoglalás kori sírok elterjedése a Kárpát-medencében (Balogh Bodor Tekla: *A Kárpát-medence 10. századi halotti szemfedő-leletei őstörténeti és kultúranropológiai szempontból*. Szakdolgozat 2015, 2. ábra)

HALOTTI SZEMFEDŐK ÉS MASZKOK KELET-EURÓPA ÉS AZ URÁL VIDÉK KORA KÖZÉPKORI HAGYATÉKÁBAN

A halotti maszkok és szemfedők használata térben és időben széles körű elterjedést mutat egész Euráziában a paleolitikumtól az antikvitáson át a kora újkorig.²² A Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában elkülönített halotti szemfedők a kelet-európai, különösen az Urál vidéki kora középkori leletanyagában megfigyelt hasonló darabokkal, valószínűleg hasonló temetkezési szokások nyomaival mutatnak nagyfokú kapcsolatot. Az Urál nyugati előterében egykor élt ugor népesség körében jellemző rítust — mely a honfoglaló leletanyagban is feltűnik — a keleti régészeti kutatás legtöbb szakértője az egyik legfontosabb ugor etnikumjelzőként tartja számon, melyről az elmúlt évek szerencsés leletei kapcsán jelentős mennyiségű új szakirodalom született.²³ A magyarok 9. század első felében az Urál nyugati előterének kulturális elemeiből többet is magukkal vittek először a kelet-európai füves sztyepp vidékére, majd a Kárpát-medencébe. A halotti szemfedő-

3. kép: 8–10. századra keltezhető különálló szem- és szájszemes Gorbunjata lelőhelyről (Fodor István: *Ősi halotti maszkok*. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013, 33. kép)

²² Veres Péter: A honfoglaló magyarok temetkezési szokásainak problematikája. In memoriam Dienes István (1929–1995). In: *Ősök, táltosok, szentek: tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórijából*, szerk. Pócs Éva (Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1996), 53–66.

²³ Белавин, Андрей Михайлович – Иванов, Владимир Александрович – Крыласова, Наталья Борисовна: *Угры Предуралья в древности и средние века* (Уфа, Издательско-полиграфический комплекс БГПУ, 2009), 109.

4. kép: 9. századra keltezhető különálló szem-és szájlemez Bajanovo lelőhelyről (Fodor István: *Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013, 34. kép*)

5. kép: Egész arcot takaró halotti maszk Bajanovo lelőhelyről (Fodor István: *Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013, 35. kép*)

kön kívül példaként megemlíthetők a posztszaszanida hatású tárgyak, és az egyes sírokban megfigyelhető részleges lovas-temetkezések stb.

Az Ural–Káma térségében a különálló szem- és szájlemezek keltezhetőek a legkorábbi idősakra, a 6–7. századra (3. kép).²⁴ Bár előfordult, hogy a két szemet is két külön darab fedte, elterjedtebb volt az a forma, ahol a szemlemez egy darabból áll. A legkésőbbi halotti szem- és szájlemezek a 9. századra keltezhetőek. Ezek is két részből állnak, de a szemeket és a szájat fedő lemez már nagyobb méretű, szinte összeér, melyeket félmaszkoknak nevez a kutatás (4. kép).²⁵

A 10. század elején jelentek meg az egész arcot takaró halotti maszkok (5. kép).²⁶ Ezek általában ovális, ritkább esetben négyszögletes vagy trapéz alakúak. Néhány különösen gondosan elkészített darab esetén a szemöldököt, szakállat, illetve a tetoválásokat is jelölték a maszkokon.²⁷

Az Urál nyugati előtere mellett a kelet-európai sztyepp vidékének kora középkori régészeti hagyatékában is jelen vannak a halotti szemfedők és maszkok (pl. Korobcsino, Manvelovka).²⁸ Ebben a térségben az elmúlt években a Dnyeper középső folyása mentén rajzolódott ki egy lelethorizont, melynek mintegy tucatnyi lelőhelyének kb. száz temetkezése mutat uráli és honfoglalás kori jellegzetességeket. Összefoglaló elnevezésük Szubbotyici-lelethorizont, melyet a hazai és nemzetközi kutatás a magyarság elődeinek az írott forrásból ismert Etelköz szállásterületével azonosít. Az itt feltárt leletek ugyanis erős kapcsolatot mutatnak

²⁴ Fodor István: *Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 33. kép

²⁵ Fodor István: *Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 34. kép

²⁶ Fodor István: *Ősi halotti maszkok. Kiállítási katalógus* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2013), 35. kép

²⁷ Белавин, Андрей Михайлович – Иванов, Владимир Александрович – Крыласова, Наталья Борисовна: *Угры Предуралья в древности и средние века.* (Уфа, Издательско-полиграфический комплекс БГПУ, 2009), 105–106.

²⁸ Korobcsino és Manvelovka; Türk Attila: A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *A honfoglalók viselete*, szerk. Sudár Balázs – Petkes Zsolt (Budapest, Helikon Kiadó 2014), 54–57; 60.

a Kárpát-medence 10. századi leletanyagával, illetve a 8–10. századi Volga–Dél-Urál vidékkel.²⁹ Ezen jellegzetességek közé sorolhatóak a halotti szemfedők és maszkok is.

A HALOTTI SZEMFEDŐK KÉRDÉSE KULTÚRANTROPOLÓGIAI SZEMPONTBÓL

A halotti szemfedők funkciójának, jelentésének megfejtéséhez nélkülözhetetlen lenne a honfoglalók ősi hiedelemvilágának ismerete, melyről azonban nem rendelkezünk konkrét információval. A korábbi elméletek szerint a honfoglaló magyarok lélekhiedelme a finnugor, illetve az eurázsiai népekhez hasonlóan a lélek kettősségén alapul: megkülönböztették a testlelket és a szabadlelket.³⁰ Annyi bizonyos, hogy a halotti szemfedő funkciója az elhunyt lelkével hozható összefüggésbe, de alapvető kérdés, hogy halott védelmét szolgálták-e vagy éppen ellenkezőleg, az élőket óvták az elhunyt ártó pillantásától, ártó lelkétől.

Dienes István cikkében Valerij Nyikolajevics Csernyecov közlését alapul véve a szemnyílásra helyezett lemezeket úgy értelmezte, hogy a halott látását akadályozták, így biztosították, hogy az elhunyt ne ragadjon magával senkit sem az élők közül a túlvilágra. Ezzel párhuzamosan a lemezek az elhunyt szellemét is védték volna, melyet a túlvilág felé vezető úton ártó szellemek támadhattak volna meg.³¹

Benkő Mihály belső-ázsiai utazásai során több évet töltött a mongóliai kazakok közt, különféle szokásaikat vizsgálva. Így nyert bepillantást halotti szertartásaikba is, melynek során szemfedőt adtak halottaiknak. Az elhunyt arcát fehér selyemleppel terítették le, a lepelre pedig arany, ezüst, a szegényebbek esetében pedig bronz pénzeket vagy lemezeket varrtak a szemek és a száj helyére (6. kép).³² A helyiek elbeszélése

6. kép: Halotti arclepel szem- és szájlemezekkel (Benkő Mihály: *Nomád világ Belső-Ázsiában* (Nomadic life in Central Asia) Budapest, Timp 1998, 129)

²⁹ Türk Attila: A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *A honfoglalók viselete*, szerk. Sudár Balázs – Petkes Zsolt (Budapest, Helikon 2014), 31–32; 53.

³⁰ Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*, szerk. Hajdú Péter (Budapest, Corvina Kiadó 1975), 83.

³¹ Dienes István: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor kori eleméről. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963), 112.

³² Benkő Mihály: *Nomád világ Belső-Ázsiában* (Nomadic life in Central Asia) (Budapest, Timp 1998), 129.

szerint erre azért volt szükség, hogy a halott lásson majd a túlvilágon, tehát mind a halotti maszk, mind a halotti szemfedők a halott arcát szimbolizálták. Különbséget tettek a nemesfémek között is jelentésük tekintetében: az arany a Nap, az ezüst pedig a Hold fényét árasztotta.³³ Benkő Mihály ennek mintájára rekonstruálta a honfoglaló magyarok körében is a halotti szemfedőre varrt lemezek, veretek, pénzek gondolati hátterét.

A 19. században orosz kutatók az osztjások temetkezési szokásait vizsgálták, akik ekkor még használtak halotti szemfedőt. Ők is letakarták az eltemetettek arcát, általában szarvasbőrrel, melyre a szemek, száj, orr, fülek helyére rézgombokat varrtak. A szokást azzal magyarázták, hogy így az elhunyt nem lát, nem hall majd, nem érez szagokat, nem tud sem beszélni, sem lélegezni, azaz teljesen elveszíti minden kapcsolatát az élők világával, és átlép a túlvilágba.³⁴

A kutatás szintén az élők eltemetettektől való félelmével magyarázta a halotti maszk és szemfedő jelenlétét Kelet-Európa és az Urál vidék kora középkori sírjaiban. Egyfelől a halott ártó pillantásától félhettek, másfelől a lélegzésétől, mely minden bizonnyal a lélek jelenlétét is kifejezte. A félelem mellett azonban a tiszteletadás és az elhunyt védelme is szerepet játszhatott a szokás kapcsán.³⁵

Nem lehetséges azonban a lélek visszajárásától való félelemhez kötni azokat a halotti szemlemezeket és maszkokat, melyeknél a szemek és száj számára külön nyílást vágtak a fémlemezen, hisz ezek épp megnyitották az utat a lélek számára. Pont ezért úgy vélem, hogy a halotti szemfedők és maszkok adásának szokása — különösen ezekben az esetekben — nem a lélek visszajárásától való félelemmel magyarázható. Míg egyes esetekben valóban letakarták az elhunyt szeméit és száját, más esetekben éppen hangsúlyozták és megnyitották a tekintet és a lélegzet (lélek) útját ezekkel a vágásokkal. Az ártó lélek visszajárásának meggátolására jó pár más mód ismeretes honfoglaló temetkezésekből, például mikor hasra fektették az elhunytat, vagy zsugorított pózban rögzítve, illetve megkötözve temették el. Ezek a sírok jellemzően nem tartalmaztak egyéb leleteket, ezzel szemben a halotti szemfedőt tartalmazó sírok sokszor leletgazdagok.

ÉRTÉKELÉS

A tanulmányban röviden ismertetett kutatás során a Kárpát-medence eddig előkerült, 10. századi, halotti szemfedős sírként meghatározott sírjait gyűjtöttem össze és rendszereztem. Négy különböző csoportot sikerült elkülöníteni, amelyek a jelenleg rendelkezésre álló adatok és vizsgálati eredmények alapján a 10. század egészében előfordulnak, és földrajzilag sem mutatnak specifikus elterjedést. A halotti szemfedős sírokhoz kapcsolódó temetkezési szokások vizsgálata egyelőre nem mutatott ki olyan egységes vonást illetve rendkívüli elemet, amely egyéb módon is összekapcsolná ezeket a sírokat. A szokás jelentése mindenképpen a lélek halál utáni sorsával függ össze, de a kutatás ennek módját vitatja. A Kárpát-medencei példák rendszerezésének és elemzésének fontos eredménye azonban az a megfigyelés, hogy míg egyes darabok formai kialakításuk alapján inkább elzárhatták a tekintet és a lélek útját, mások inkább megnyitották, hangsúlyozták azt. A továbbiakban érdemes a modern, kultúrantropológiai példákat ilyen szempontból is megvizsgálni. A további kutatások fontos feladata a koponyán előforduló patinanyomok vizsgálata, különös tekintettel a szemüregekre illetve a szájüregre, valamint a hazai és a keleti adatbázis bővítése.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Türk Attilának és Dr. Langó Péternek a munkám során nyújtott segítségükért.

³³ Benkő Mihály: *Nomád világ Belső-Ázsiában (Nomadic life in Central Asia)* (Budapest, Timp 1998), 126–127.

³⁴ Белавин, Андрей Михайлович – Иванов, Владимир Александрович – Крыласова, Наталья Борисовна: *Угры Предуралья в древности и средние века* (Уфа, Издательско-полиграфический комплекс БГПУ, 2009), 108.

³⁵ Белавин, Андрей Михайлович – Иванов, Владимир Александрович – Крыласова, Наталья Борисовна: *Угры Предуралья в древности и средние века* (Уфа, Издательско-полиграфический комплекс БГПУ, 2009), 108.

AJÁNLOTT IRODALOM

FODOR, ISTVÁN 2014

Ancient death masks and the prehistory of Hungarians. Lessons of a museum exhibition. *Hungarian Studies* 28 (2014) 119–138.

BENDE LÍVIA – LÖRINCZY GÁBOR – TÜRK ATTILA

Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

БЕЗМАТЕРНЫХ, И. В.

Классификация, хронология и этническая атрибуция средневековых погребальных лицевых покрытий Пермского Предуралья. In: *Stydia historica jenium*. Ред. кол.: Белавин, А. М. – Лычагина, Е. Л. Пермь 8 (2012:1) 17–20.

БЕЛАВИН, А. М. – ДАНИЧ, А. В. – ИВАНОВ, В. А.

Древние мадьяры в Предуралья. В: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и родины: науч.-попул.* Ред.: Н. Б. Крыласова. Пермь, «ЗЁРБА», 2015, 102–131.

ГЕРМАН, Е. Ф.

Погребальные лицевые покрытия Прикамья. В: *Научное наследие А. П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья*. Ред.: Белоцерковская, И. Труды ГИМ, Москва, Государственный исторический музей 2000, 122 141–147.

ГЕРМАН, Е. Ф.

Металлические погребальные лицевые покрытия Волго-Камья эпохи средневековья. В: *Международное (XVI Уральское) археологическое совещание: Материалы международной научной конференции 6–10 окт. 2003 г.* Отв. ред.: Мельничук, А. Ф. Пермь, Пермский государственный университет 2003, 146–147.